

Mojca Šorn

POMANJKANJE IN LAKOTA V LJUBLJANI V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

UVOD

Stane Krašovec je v knjigi *Človeštvo, kruh in lakota* zapisal:⁶¹⁰

»Ob prvem glasu o grozečem pomanjkanju nastane panika in začne se zbiranje zalog za vsako ceno ter prikrivanje blaga. To povzroči splošno draginjo, ki poslabša položaj daleč bolj, kot je res. Ljudje prodajajo kos za kosom svoje imetje /.../ na koncu jedo že vse, kar se da žvečiti. Dobršen del dneva in največ pogovorov posvečajo iskanju hrane, le-ta obvlada vso miselnost in duševnost.«⁶¹¹

Ko sem se pred leti ukvarjala z Ljubljano v času druge svetovne vojne, sem spoznala, da sta bila pomanjkanje in lakota del življenjske stvarnosti. Domneva, da je bilo podobno tudi v času prve svetovne vojne, me je spodbudila k izdelavi

---

610 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

611 Krašovec, *Človeštvo, kruh in lakota*, str. 25.

pričujoče študije, ki se osredotoča predvsem na hrano kot eno najosnovnejših in najnujnejših človekovih potreb⁶¹² oziroma preskrbo mesta z živežem. Prispevek temelji na znanstvenih izsledkih, ki temo obravnavajo z različnih vidikov,⁶¹³ dnevniških zapisih, literaturi, časopisnem in arhivskem gradivu, in podaja oris situacije v Ljubljani pred prvo vojno ter priprave nanjo, odstira organizacijo preskrbe med vojno, skozi to pa stisko posameznikov v boju z neprikritim pomanjkanjem in lakoto.

SISTEM PRESKRBE V AVSTRIJI V ČASU VÉLIKE VOJNE

Avstro-Ogrska, samozavestna zaradi dejstva, da je velika izvoznica žita in živine, v pripravah na prvo svetovno vojno vprašanju sistema preskrbe civilnega prebivalstva ni posvečala večje pozornosti. Čeprav gospodarstvo monarhije na vojno ni bilo pripravljeno, je bila organizacija preskrbe civilnega prebivalstva zapostavljena tudi po začetku vojne, saj je Dunaj največje napore posvečal koncentraciji v vojno industrijo, hkrati pa, kot mnogi, špekuliral s prepričanjem, da bo vojna trajala »kvečjemu kakšno leto«.

Že kmalu se je pokazalo več težav. Prva je bila pomanjkanje moške delovne sile, vprežne živine in tudi krmil ter gnojil, druga pa dejstvo, da je preskrba države skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki se je do avstrijskega dela glede pošiljk živil obnašal zelo mačehovsko.⁶¹⁴ Ogrska je namreč menila, da že tako ali tako pokriva temeljni delež oskrbe skupne vojske. Avstrija je morala zato večino živil uvažati, pri čemer ji je preglavice delala britanska zapora, ki je onemogočala uvoz pomembnih gospodarskih in prehrabnih artiklov, tako se je po pomoč obračala na sosednjo Nemčijo.⁶¹⁵ Izpostaviti je potrebno še eno težavo, ki je prav tako terjala hude in dolgoročne posledice. Te je monarhija utrpela po ruski invaziji v Galicijo, saj je bila ta nepogrešljiv člen avstrijske preskrbe s hrano.⁶¹⁶

Dunaj je nekaj predpisov, ki so predstavljali prilagajanje na vojne razmere, sprejel že kmalu po začetku vojne. Kot prvi so za podjetja in tovarne, ki bi kakor koli lahko služili vojaškemu interesom, začeli veljati vojaški zakoni. Dne 1. avgusta

612 Millman in Kates, *Toward Understanding Hunger*, str. 3; Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 7.

613 Izpostavila bi diplomsko delo Vilme Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno*, ki mdr. sistematično oriše organizacijo preskrbe v Ljubljani. Temeljne študije s področja preskrbe je za Celje priobčil Bojan Himmelreich, mdr. v knjigi *Namesto zemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. V veliko pomoč mi je bilo tudi delo Maje Godina Golja, v katerem se ukvarja z načinom prehranjevanja na slovenskem ozemlju.

614 Studen in Kresal, *Življenjske razmere*, str. 151.

615 Himmelreich, *Namesto zemlje*.

616 Watson, *Ring of Steel*, str. 199.

je sledil cesarski ukaz, ki je določil ukrepe »za preskrbo z nujno potrebnimi stvarmi«. S pomočjo teh naj bi poskrbeli, da ne bi prišlo do hujšega pomanjkanja osnovnih živil. Dne 10. oktobra pa je izšel cesarski ukaz, ki je vlado pooblastil za sprejem vseh odločitev, vezanih na pospeševanje gospodarskih razmer. V sklop tega je spadalo tudi vprašanje aprovizacije prebivalstva.⁶¹⁷ Ta ukaz je veljal do julija 1917, ko je vlada z novim zakonom dobila oblast nad celotnim gospodarstvom.⁶¹⁸

Nanizane uredbe⁶¹⁹ so se izkazale za nezadostne, do pomanjkanja osnovnih živil, predvsem (bele) moke in (belega) kruha, je prišlo že konec leta 1914:

»Gotovo je, da ima Avstrija moke dosti premalo, da bi mogla z lastnim žitnim pridelkom izhajati do nove žetve. To smo vedeli vsi že ob začetku vojne. Toda zdaj šele, ko so trgovci z moko skoraj pri kraju, so se začela energična pogajanja z Ogrsko, ki pa ima baje sama zase jedva dovolj žita in moke ter se zato brani, da bi oddajala moko iz svojih zalog. Zdaj so začeli zapisovati, koliko moke je v obeh državnih polovicah. Nato sledi baje zaprtija mej za moko in žito in nato se uvedejo rekvizicije, da se pokrije potreba občin. Baje je že zdaj gotovo, da je v obeh državnih polovicah skupaj moke dovolj, a le če se bo varčevalo ž njo. Zato se sme peči zdaj le črn kruh, ki mu bo sledil koruzni in morda celo ovseni kruh. Samo da ga bo sploh kaj! Kako se bo vršila razprodaja po državnih mokarijah, danes še ne ve nihče. Začeti se bo moralo kmalu, ker sila narašča.«⁶²⁰

Porabo bele moke je cesar omejil z odlokom, izdanim decembra 1914, v letu 1915 je sledila regulacija porabe moke in kruha z nakaznicami. Kmalu je začelo primanjkovati še drugih živil, v letu 1916 so oblasti tako z nakaznicami omejile porabo sladkorja, mleka, kave in maščob, v letu 1917 krompirja in marmelade in v letu 1918 mesa.⁶²¹ Racionirana preskrba je veljala za celotno prebivalstvo, do živilskih kart pa je bilo upravičeno samo nekmečko prebivalstvo.

Za racionirano preskrbo je bilo zadolženo kmetijsko ministrstvo na Dunaju, ob strani mu je stal t. i. vojni žitnoprometni zavod, pomembno vlogo pa so imele samoupravne aprovizijske centrale za posamezna živila, ki so se oblikovale po nemškem zgledu. Kot se je ogrski del distanciral s pošiljkami, se je distanciral tudi v upravnem smislu: centrale, ki so na začetku vojne delovale za obe polovici države skupaj, so se na zahtevo Ogrske pristojnosti razdelile in sta za vsako področje delovali po ena avstrijska in ena ogrska centrala.⁶²² Na lokalnem nivoju so

617 Himmelreich, *Namesto zemlje*, str. 20, 22.

618 Lazarevič, *Vojno gospodarstvo*, str. 187.

619 Več in podrobneje o zakonodaji Himmelreich, *Namesto zemlje*, str. 22. isl.

620 *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo.

621 Watson, *Ring of Steel*, str. 244.

622 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 22.

za razdeljevanje živil skrbeli občinski ali aprovizacijski odbori. Za načrtovano izvajanje racionirane preskrbe ter za (dosledno) oddajanje presežkov, ki so jih bili kmetje dolžni prodajati državnim uradom po maksimiranih cenah, so delovale t. i. rekvizicijske komisije. Te so, če je bilo treba, s silo zasegale (vse) morebitne presežke hrane ter živine.⁶²³

Vsako leto vojne je prineslo novo, a brezplodno načrtovanje. Gospodarska dejavnost je bila vse bolj centralizirana, nastajali so novi in novi uradi (ob koncu vojne jih je bilo več kot 90), preskrba je bila vse bolj racionirana, kar pa pomanjkanja ni uspelo odpraviti. Posamezni obroki živil so namreč večkrat celo izostali, hkrati pa so se cene samo še dvigale: junija 1915 so bile v primerjavi z julijem 1914 višje za 33 %, junija 1916 pa že za 61 %.⁶²⁴ V Avstriji so bili decembra 1916 življenjski stroški več kot šestkrat višji kot v obdobju pred začetkom vojne.⁶²⁵ Avstrijska zakonodaja je stanju v preskrbi dejansko le sledila, »namesto da bi ga sama ustvarjala,«⁶²⁶ kar je konec koncev leta 1918 rezultiralo v kolapsu sistema.

PRESKRBA LJUBLJANE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Konec 19. stoletja oziroma po velikem potresu leta 1895 se je Ljubljana začela modernizirati, vse bolj je postajala slovensko politično in kulturno središče. Pred začetkom prve svetovne vojne je kot glavno deželno mesto štela 41.727 prebivalcev⁶²⁷ (z okolico okrog 50.000⁶²⁸), od teh so se (zgolj) s kmetijstvom ukvarjali manj kot 4 %.⁶²⁹ Kljub temu Mestna občina ljubljanska (MOL) ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta. Preskrba Ljubljane – predvsem z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko – je bila skoraj povsem odvisna prav od zaledja oziroma od dnevnega prinašanja živil v mesto, ki ni imelo ne večjih skladišč ne hladilnic:

»Ljubljana je glede vsakdanjih živil vezana edino le na okolico in mora mirno gledati, kako pobirajo Opatija, Trst in druga južna mesta še daleč za Ljubljano in tudi v Ljubljani sami najboljša živila. Zaradi nedostatka tržnice so tudi v Ljubljani vsa živila dražja, kakor bi bila, ako bi že imeli tržnico.«⁶³⁰

623 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41, 42.

624 Pri tem je treba poudariti, da so se mezde višale znatno počasneje, »do julija 1915 so bile višje za 5–10 %, julija 1916 za 15–20 % višje kot pred vstopom Velike Britanije v vojno.« – Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 65.

625 Watson, *Ring of Steel*, str. 332, 333.

626 Himmelreich, *Prva svetovna vojna v dokumentih*, str. 1.

627 Šega, *Kranjska pred prvo svetovno vojno*, str. 10.

628 Nečak in Repe, *Prelom: 1914–1918*, str. 31

629 Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941*, str. 5.

630 *Ljubljana po potresu*, str. 106.

Pobude, da bi MOL ustanovila lastna, moderna podjetja, ki bi olajšala oskrbo mesta, je župan Ivan Hribar⁶³¹ zavrnil kot rezultat »neresnega demagoštva«, saj »tovrstna podjetja zahtevajo veliko kapitala in z velikimi izgubami poslujejo v vseh mestih, kjer so jih ustanovili«. Kot »neizvedljive stvari« je leta 1908 zahteve ljubljanskih kovinarjev, naj občina »maksimira cene mesa, kruha, piva, vina, poljedelskih in vrtnih produktov ali pa odpre lastna podjetja«, zavrnil tudi draginjski odsek, ki je bil ustanovljen leta 1908 zaradi nekontrolirane rasti cen.⁶³² Ta se je, ko je bilo leta 1912 tudi v Ljubljani čutiti strah zaradi vojne med Turčijo in Italijo in so po izbruhu vojne na Balkanu meseca oktobra motnje v trgovini in prometu v avstro-ogrski monarhiji povzročile gospodarsko krizo, reorganiziral v odsek za preskrbo mesta, imenovan aprovizijski odsek (APOD). Ena njegovih najpomembnejših nalog je bil nadzor nad tržnimi cenami najvažnejših živil, da bi vsaj ta ostala dostopna vsem slojem prebivalstva. Kljub aktivnostim odseka so cene kazale tendenco stalnega naraščanja. Seveda so cene rastle tudi tistim produktom, ki so beležili dobre letine. Ljubljana je, kar se tiče draginje, prehitela tudi Gradec. Njenim prebivalcem ni preostalo drugega, kot da so začeli stiskati pasove:

»Gospodarski položaj je v Ljubljani vpričo vsestranske trajne draginje naravnost obupen za vse sloje. Vsako gospodinjstvo mora biti trpko varčno. /.../ Vseposod je padla v Ljubljani standard of life, dostikrat naravnost pod vsak ugled dotičnega stanu. /.../ Vzlic temu torej, da se je prebivalstvo v zadnjih letih izdatno pomnožilo, padel je konsum v najvažnejših živilih. Številke potrjujejo, da Ljubljančan uživa dandanes manj mesa, da uživa manj zabeljene in mastne hrane nego še pred letom ali celo preje. /.../, da si je ljudstvo začelo pri ustih kratkomalo pritrgovati ter stradati.«⁶³³

PRESKRBA LJUBLJANE MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Na izredni nujni tajni seji občinskega sveta ljubljanskega, ki je potekala 3. avgusta 1914, je bil izvoljen permanentni oziroma stalni odsek za aprovizacijo mesta. V odsek je bilo izvoljenih šest občinskih svetovalcev, predsedovanje pa je

631 Ivan Hribar je bil ljubljanski župan med letoma 1896 in 1910. Njegov cilj je bil Ljubljano povzdigniti v moderno mesto, ki bi bilo središče vseh Slovencev. Hribarjevo dobo zaznamujejo številne pridobitve, zgrajeni sta bili mdr. plinarna in elektrarna, znaten napredek je bilo zaznati na področju zdravstva oziroma higijene in na socialnem polju, izražala se je naklonjenost slovenskemu šolstvu itd. – Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 126, 127.

632 Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta*, str. 229.

633 SI_ZAL_LJU/0489, šk. 1794, ovoj 1626, št. 860. O razmerah na Kranjskem Hodnik, Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem.

bilo zaupano podžupanu dr. Karlu Trillerju.⁶³⁴ Poleg odseka za aprovizacijo mesta je pri preskrbi Ljubljancanov pomembno vlogo odigralo tudi mestno tržno nadzorstvo, ki je nadzorovalo higieno živil, s katerimi so oskrbovali mesto okoliški kmetje.⁶³⁵ Ena prvih nalog, ki so si jih zastavile mestne oblasti na avgustovskem sestanku, je bila omogočiti dostop do hrane tudi finančno šibkejšim slojem. Tem so v prvi vrsti želele omogočiti dostop do žita, katerega cena se je zaradi slabih letin 1912, 1913 in 1914 ter posledično kopičenja pri manjšini, naglo dvigovala. Mestna občina je bila zato zadolžena za subvencioniranje živil po znižanih cenah, mestna aprovizacija pa za preskrbo brezposelnih in njihovih družin in družin z nizkimi dohodki.⁶³⁶ Odsek za aprovizacijo je na seji 23. novembra 1914 nadalje sklenil, da se v začetku leta 1915 odpre občinska vojna prodajalna, ki bi bila namenjena tistim, ki se niso pravočasno založili z živili, predvsem pa tistim, ki zaradi prenizkih dohodkov oziroma previsokih cen živil niso mogli kupovati drugje. Sklenili so, da se bo v prodajalni po nizkih cenah na posebne izkaznice prodajalo moko, riž, ješprenj, fižol, petrolej idr. Pravico do kupovanja v občinski prodajalni so dodelili vsem, ki so v Ljubljani stanovali vsaj od 1. avgusta 1914 in so dokazali, da zaradi slabe finančne situacije trpi njihovo redno prehranjevanje:

»Za izdajanje teh je zlasti merodajno število nepreskrbljenih otrok, višina mezde, plače ali donosa obrti, užitek podpor, vojno vpoklicanje vzdržujočega člana rodbine, ozir. na stanovske potrebe, bolezen, brezposelnost, pridnost, treznost, varčnost ter druge – relativno ter absolutno upoštevane socialne okoliščine. Na stan in poklic kot tak se pri izdajanju izkaznice ne ozira.«⁶³⁷

Načrte je 1. decembra 1914 prehitela cesarska naredba, ki je zaradi strahu pred pomanjkanjem osnovnega živila dovoljevala peko kruha zgolj iz mešanice mok. Ta je lahko obsegala največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral biti iz krompirjeve, ječmenove ali koruzne moke.⁶³⁸ Kljub temu so bili nekateri časopisi v začetku leta 1915 še zelo optimistični, češ, manjka le moke in še to zgolj zaradi slabe letine, lakote se nam tako ni treba bati. Milčinski je v svoj dnevnik marca 1915 napisal: »Slovom popisa je v Ljubljani moke za 27 dni.«⁶³⁹ Prav takrat pa se je *Domoljub* vprašal:

»Kaj pa – in to je sedaj poglobitno vprašanje –, če bo trajala vojska še celo leto, ali je avstrijsko poljedelstvo zmožno pridelati za vojsko in vse prebivalstvo vsaj za silo potrebnih živil? Statistika kaže, da mora naša država zlasti v slabih

634 SI_ZAL_LJU/0488, Cod VI, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916: Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 8. 1914. Več o Karlu Trillerju *Triller, Karel (1862–1926)*.

635 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 9.

636 Studen in Kresal, *Življenjske razmere*, str. 153.

637 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1795, a. e. 1627, ovoj VI/5, št. 139.

638 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

639 Milčinski, *Dnevnik*, str. 93.

letinah dosti uvažati, posebno žita, pšenice. Žitna letina 1, 1914, ni bila bogata, komaj srednje dobra. Doma pridelano žito torej vsekako ne bo zadostovalo, prav posebno velja to za Avstrijo.«⁶⁴⁰

In vprašanje je postalo še kako relevantno:

»Moka. Kjerkoli se zdaj srečavajo ljudje, izprašujejo drug drugega, ima li dovolj moke. Nekateri vsi misli prihuljeno: ‚Imam moke vsaj do jeseni,‘ a odgovarja: ‚No, da, par vrečic sem si je nakupil; a bože, bože, predraga je, da bi si je mogel nakupiti dovolj!‘ Drugi majejo glavo. Niso verjeli, da bi mogla nastati zadrega z moko, preveč so zaupali in preskrbeli se niso z ničimer. Tretji imajo denarja jedva za vsakdansko potrebo, zato zro obupani v bodočnost, zaupajoči v pomoč države -in občine, da jih že rešita skrajne sile. Četrti pa šele zdaj begajo okoli mokařev in prodajalnic ter nakupujejo različite vrste moke, ne da bi se dosti brigali, kakšna je.- Mnogo denarja gre dandanes v izgubo, ker se ljudje niso pravočasno založili s potrebno količino moke, ko še ni bila predraga, in ker poklicani faktorji niso pravočasno poskrbeli za zadostne in dobre zaloge.«⁶⁴¹

Kmalu se je pokazalo, da se je uresničil črni scenarij, zaradi hudega pomanjkanja je bila februarja 1915 omejena poraba krušne moke na 200 gramov na osebo dnevno, od aprila leta 1915 je bilo moko in kruh mogoče kupovati le z nakaznicami.⁶⁴² Posameznik je bil na teden upravičen do 1,4 kilogramov mešane koruzno-pšenične moke oziroma malo manj kot 2 kilograma (1960 gramov) »vojnega« kruha, pečenega iz mešanice koruzno-pšenične moke. Drobnopkovsko pecivo, žemlje, rogljiči, štručke, je izginilo s polic.⁶⁴³ Ljubljančane je uvedba racionirane preskrbe vznemirila, ženske so proti kartam 8. maja 1915 celo protestirale.⁶⁴⁴ Neke vrste protest je bilo tudi poimenovanje vojnega kruha – zaradi težke prebavljivosti so mu ljudje rekli kar »granata«.⁶⁴⁵ Pritožb čezenj ni manjkalo, npr.: »Včeraj je bil kruh sprijet in neprepečen. Danes ga je nesla žena na pritožni urad.«⁶⁴⁶

Da bi bili Ljubljančani deležni dobrih živil po nakupni ceni, ki je bila od tržne nižja za dvajset do petdeset odstotkov,⁶⁴⁷ je leta 1915 v mestu svoja vrata odprla že v prvem letu vojne načrtovana vojna trgovina, ki ji je 1916 sledila še

640 *Domoljub*, 15. 3. 1915, str. 177, Naše vojno gospodarstvo.

641 *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo.

642 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

643 *Godina Golja*, Recepti in napotki, str. 70.

644 O t. i. ženskih demonstracijah proti slabi preskrbi Selišnik, *Ženske v zaledju*.

645 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 157. Izseki iz pisem, ki pričajo o slabi kvaliteti kruha tudi v Svovljšak, *Slovenci v primežu*, str. 122.

646 Milčinski, *Dnevnik*, str. 237. Watson piše, da vojni kruh sprva niti ni bil slabega okusa, ljudje so v glavnem pogrešali hrustljivost belega hlebca. Kasneje pa so ga opisovali kot rumenega, lepljivega in neokusnega. – Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

647 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

aprovizacijska pekarna, seveda pa ti dve nikakor nista ostali osamljeni.⁶⁴⁸ Obstoj tovrstnih lokalov pa ni bilo vedno zagotovilo, da so ljudje živila tudi dobili, preplah je sprožilo največkrat prav pomanjkanje moke in kruha:

»Ne dobi se ne moke ne kruha. Redarji gonijo ljudi izpred vojne prodajalne. Ljudstvo je razdraženo. Ko so čakali pred vojno prodajalno kakor duše v predpeklu, je zapel neki hudomušnež ginljivo pesem: Lepa naša domovina, nima kruha, nima vina. Takoj je pristopil redar in ga odgnal v zapor.«⁶⁴⁹

Hujše posledice je utrpel deček, ki je svoje življenje tragično končal: »Nestrpna množica je ob besedi kruh pozabila na ljudi okoli sebe in včasih povzročila pravo tragedijo, kot se je to dogodilo nesrečnemu dečku, ki so mu najprej zlomili roko in ga tako pregazili, da je kasneje umrl za poškodbami.«⁶⁵⁰

V letu 1915 je začelo primanjkovati tudi drugih živil. Pomanjkljiva je bila preskrba z govejim in svinjskim mesom. Razloga sta bila dva: pomanjkanje (žitne) krme in posledična prodaja živine ter potrebe vojske po velikih količinah mesa za lastno prehrano. Ker je bil dotok živine iz Srbije in Galicije prekinjen, so bili v letu 1915 hlevi skoraj prazni:

»Vlada je obupanim ljudem svetovala varčno porabo, gospodinje naj ne kuhajo samostojnih mesnih jedi, ampak naj bo meso le dodatek zelenjavni juhi ali omaki. /.../ Za običajnega državljana je bilo tako še najlažje dosegljivo perutninsko in kunčje meso, ker je bila reja enostavna in ni zahtevala veliko prostora in stroškov.«⁶⁵¹

Da bi situacijo olajšali, so bili uvedeni brezmesni dnevi, najprej dva, leta 1916 pa trije dnevi na teden, pri čemer je potrebno poudariti, da je bilo od septembra 1916 meso mogoče kupiti zgolj na karte. Posameznik je bil upravičen do 18 gramov mesa na vsak mesni dan,⁶⁵² nosečim in doječim ženskam pa so bile dodeljene posebne dodatne nakaznice.⁶⁵³ Kot je razvidno iz dnevniških zapisov Frana Milčinskega, so pristojni organi kontrolo na brezmesne dni, ki so jo zapovedale oblasti, dejansko tudi izvajali in kršitelje kaznovali:

»Po hišah hodijo gledat v lonce. Pri eni družini našel policaj navzlic prepovedanemu dnevu pečenko. Kuharica se opravičevala: ‚Za jutri jo pečem, da se

648 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 16.

649 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154. Notranje ministrstvo je mdr. zbiralo tudi poročila o tem, kakšno je razpoloženje na Kranjskem, kakšni so odzivi na aprovizacijo ipd. Ukrepalo je proti osebam, ki so svoje nezadovoljstvo izražale preveč na glas: »Razlog za aretacijo je bilo lahko tudi nezadovoljstvo s črnim kruhom.« – Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 189.

650 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

651 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 36.

652 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

653 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 36.

ne pokvari.‘ Policaj je izrekel, da je dobro – a zvečer je nepričakovano prišel gledat po pečenki, namenjeni za jutri – pa je ni več bilo. Kazen 60 K.«⁶⁵⁴

V zadnjih letih vojne do tovrstnih prekrškov ni več pogosto prihajalo, saj je pre-skrba civilnega prebivalstva z mesom postajala čedalje težavnejša, seveda predvsem na račun oddaje živine vojski. Deželna komisija za ureditev prometa z živino na Kranjskem je pri deželni vladi v Ljubljani na seji dne 31. januarja 1918 energično ugovarjala proti (pre)velikim zahtevam vojaške uprave glede oddaje živine. Z ugovori se je strinjala tudi deželna vlada in je poudarila, »da Kranjska pod nobenim pogojem ne more izpolniti predpisov vojaštva, ki pa zahteva kljub vsemu, predpisano število živine«. Februarja 1918 bi namreč moralo »Deželno mesto« s Kranjske dobiti 13.000 glav živine, če bi želelo izpolniti vojaške zahteve in zahteve civilnega konzuma, pri čemer je bilo »Deželno mesto« s prostovoljnim nakupom zmožno pridobiti le 613 glav. Kmetje so rekviriranju nasprotovali, živine je tako ali tako primanjkovalo od začetka vojne, vole so potrebovali za delo, molznih in brejih krav pa se ni smelo odvzeti. Tako je bila Deželna komisija za ureditev prometa z živino na Kranjskem prisiljena ponovno znižati civilni konzum ... »Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine« je apeliralo na živinorejce, naj se ne upirajo dobavam živine, saj so se bali, da bi drugače vojaštvo ukazalo rigorozno rekvizicijo, ki bi lahko pustila hude posledice za živinorejo, nevarna pa bi bila tudi za ljudstvo samo. Oblasti so apelirale tudi na prebivalstvo mest in krajev, naj začasno omeji uživanje mesa, vsaj za toliko časa, da bodo kmetovalci obdelali polja, da bo jeseni vsaj kaj pridelka:

»V interesu vsega prebivalstva in bodočnosti našega narodnega gospodarstva je, da se vsaj večji del živine za delo ohrani in ne pobije zadnji rep. Živinorejci, predvsem pa tudi županstva naj gledajo, da ne bodo ljudje po deželi doma klali živine in telet in da se ne bo vršilo tihotapstvo živine v sosedne dežele, ker oboje je skrajno škodljivo že sedaj, odslej bi pa bilo to naravnost poguba za naše gospodarstvo.«⁶⁵⁵

Kljub pozivom k omejenemu uživanju mesa je bil naval na mesnice, ko se je razvedelo, da bo naprodaj nekaj kilogramov, nepopisen. Ljudje so na skromen zalogaj v vrstah čakali tudi po več ur: »Tako so se recimo vrste pred mesnicami pričele že ob 2. uri zjutraj, ženske in otroci pa so tam čakali po štiri ali tri ure.«⁶⁵⁶ Nič drugače ni bilo v drugih evropskih mestih. Pri tem pa nesreča ni vedno počivala. V Hamburgu sta bili aprila 1916 v gneči ljudi, ki so želeli kupiti meso, ubiti dve ženski, šestnajst oseb pa je bilo hospitaliziranih.⁶⁵⁷

654 Milčinski, *Dnevnik*, str. 204.

655 *Slovenec*, 6. 2. 1918, str. 6, Silno pomanjkanje živine na Kranjskem in omejitev civilnega konzuma mesa.

656 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188.

657 Watson, *Ring os Steel*, str. 330.

Nič manjša zagata in boj nista vladala niti glede maščob, ki so jih na karte prodajali od septembra 1916. Posameznik je bil upravičen do treh četrtin kilograma masti na mesec.⁶⁵⁸ Karte za nakup sladkorja so bile uvedene 19. marca 1916, posameznik je bil upravičen do kilograma sladkorja vsake štiri tedne. Karte pa so bile dodeljene le tistim, ki v gospodinjstvu niso beležili večjih zalog, se pravi tistim, katerih zaloga je bila manjša od dveh in pol kilogramov sladkorja na osebo.⁶⁵⁹ Tudi z nakupom sladkorja je bilo podobno kakor z nakupom mesa – ni bil vedno na razpolago: »Sladkorja se nič ne dobi v prodajalnah. /.../. Pivo Union ni pitno, grenko kakor tavžentrože. Nemara brez sladku, le s hmeljem.«⁶⁶⁰ Nič boljša ni bila preskrba s krompirjem, saj se je zaradi njegove večje porabe (ker ni bilo kruha, so ljudje več posegali po krompirju) dvignila tudi njegova cena. Krompir »je postal cenjen kot še nikoli: 'Kmetovalci bodo tedaj prav storili, če bodo prihodnjo pomlad sadili veliko krompirja ... S pridelovanjem je primeroma malo truda, vsak dan je krompir na mizi, pa še lepe kronce prinaša.'«⁶⁶¹ Vlada je prosto prodajo krompirja prepovedala spomladi 1915, ko je ugotovila, da so ga prekupčevalci začeli kopičiti, od oktobra 1916 pa so ga prodajali zgolj na karte in to 300 gramov na osebo na dan.⁶⁶²

Ljubljancani so občutili tudi težave v oskrbi z mlekom, drugim najpomembnejšim živilom. Največja težava je bila v tem, da je bilo mesto vezano na dovažanje mleka iz okolice, nič manjša pa zaradi rekviriranja⁶⁶³ mleka za potrebe vojske in zaradi pomanjkanja krmil za molzнице. Slabe preskrbe in pomanjkanja mleka ni spremenila niti ustanovitev Preskrbovalnice za mleko, ki naj bi mleko zagotavljala vsaj za dojenčke, porodnice in težke bolnike, ki druge hrane niso mogli uživati. V mesto so namreč vse večkrat dostavili tako majhno količino mleka, da je pokrila komaj četrtino nakazil.

Ljubljanska mestna občina se je v upanju na izboljšanje položaja preskrbe obračala na mlekarne in mlekarske zadruge, njihov odgovor pa se je največkrat glasil, »da je vojaška oblast rekvirirala vse mleko naše mlekarne.«⁶⁶⁴ Mlekarna Prevoje se ni potrudila niti z navedbo razloga: »Na cenjeno pismo z dne 24. 4. 1915 /.../ Vam naznanjamo, da Vam nemoremo mleka pošiljati.«⁶⁶⁵ Hudo pomanjkanje pa je mleko seveda samo še dražilo, ljudje so se pritoževali: »Torej še mleko, ki ga vsak rabi, nam bodo kmetje v teh časih, ko vsega manjka, podražili!«⁶⁶⁶

658 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

659 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 52.

660 Milčinski, *Dnevnik*, str. 115.

661 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35, 36.

662 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

663 Rekvirirati – odvzeti premičnine zaradi nujnih potreb vojske, države, zlasti v vojnem času. – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*.

664 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 328.

665 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 331.

666 *Domoljub*, 14. 10. 1915, str. 597, 598, *Gospodarske vesti*.

Čeprav je mestna aprovizacija svoje zaloge popolnjevala z zakonskimi zaplemami, je bilo pomanjkanje vsako leto vojne večje. Dr. Triller je leta 1916 v poročilu odseka za aprovizacijo poudaril, »da je cela tozadevna preskrba nezadostna in pomanjkljiva« in da »stoji Ljubljana brez živil tik pred lakoto.«⁶⁶⁷ Jedilniki so postali skromnejši tudi v bolj stojecih družinah: »Naš jedilni list postaja vedno preprostejši. Danes opoldne: juha, krompir v krhljih s čebulo in zelena solata s prav malo olja.«⁶⁶⁸ Še bolj kritično je bilo leto 1917. Podatki za Kranjsko za to leto izkazujejo zmanjšanje pridelave pšenice in koruze za kar četrtino, rži za več kot tretjino in ječmena ter ovsa celo za polovico. Slabši je bil tudi pridelek zelenjave, krompirja, zelja in repe, tudi fižola. Poljedelstvo je upad utrpelo tako zaradi vremenskih težav kot tudi zaradi pomanjkanja vprežne živine, krmil in gnojil.⁶⁶⁹ Ko so začeli izostajati še kontingenti živil, določeni za Ljubljano, je kot neke vrste blažilo začel v mestu delovati nadzornik za ljudsko prehrano na Kranjskem, ki je nastopal kot posrednik med prebivalci in centralnimi uradi: »Vsakdo se lahko obrne nanj, najsibo z željami ali nasveti. Njegova uradovalnica je odprta vsem brez razlike stanu v petek in soboto, izvzemši one dni, ko se bo nahajal na službenih potovanjih po deželi. Pri teh prilikah se bo nanj lahko obračalo osebno tudi prebivalstvo dotičnih krajev.«⁶⁷⁰

Seveda urad ni požel večjih uspehov in tako je konec leta 1917 v poročilu odseka za aprovizacijo dr. Triller poročal, da se je položaj v mestu bistveno poslabšal, in da mdr. Dunaj ni odgovoril niti na prošnje in zahteve podružnice niti na njegovo lastno intervencijo glede bele moke za bolnike, doječe matere in otroke.⁶⁷¹ Poročal je tudi, da okrajna glavarstva nikakor niso bila kos nalogi pri odrejeni rekviziciji krompirja, ki ga je v mestu že močno primanjkovalo. Dejal je:

»Naivno je bilo tudi upanje, da bo Kranjska po uspešni ofenzivi proti Italiji deležna velikega plena. Pridrveli so tja ogrski čifuti in na Kranjskem nismo videli niti zrna riža. /.../. Za mast je kranjska aproviz. družba investirala daleko nad milijon kron, da dobi z Ogrske mast. Najprej je dospel vagon docela neužitne masti /.../. Drugega pol vagona pa je bilo konfiscirane, kljub temu, da je imela družba transportno dovoljenje ogrske in avstrijske vlade. Konfiscirana je bila mast vsled tega, ker je bila kupljena nad maksimalno ceno. /.../. Na merodajnem mestu se je zatrnilo, da vodi Ogrska proti nam najhujšo gospodarsko vojno in vsi so enega prepričanja, da nobena, niti najbolj neprijazna neutralna vlada ne postopa proti nam tako neprijazno kakor Ogrska.«⁶⁷²

667 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 28. 11. 1916.

668 Milčinski, *Dnevnik*, str. 179.

669 Fischer, *Gospodarstvo v vojnih razmerah*, str. 149

670 *Slovenski narod*, 14. 5. 1917, str. 4, Aprovizacija.

671 V tem času se je z zelo hudim pomanjkanjem soočal tudi Dunaj, o tem mdr. Watson, *Ring of Steel*, str. 33 isl. 672 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

Oblasti je poleg slabe preskrbe Ljubljane z moko, kruhom in krompirjem neprestano skrbelo tudi pomanjkanje mleka: »Štiri mesece je vlada v soglasju z vojaštvom organizirala preskrbo mesta z mlekom. Uspeh je bil ta, da danes ni mleka niti za dojenčke in doječe matere niti za bolnike, katerim je mleko pogoj za ohranitev življenja.«⁶⁷³

Dr. Triller poročila ni zaključil v nič kaj bolj optimističnem tonu, primanjkovalo je namreč celo fižola za seme. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja se je leto 1918 začelo v strahu pred lakoto. Nemir je mdr. sprožila novica župana, da mu je Žitno-prometni urad sporočil, da bo Ljubljana prejela 9 vagonov manj žita kot poprej, ob tem pa dodal: »Pogled v bodočnost je teman in obupen. Prebivalstvo bo potrebovalo velikanske potrpežljivosti in napeti bo moralo vse moči, da mu pogum ne upade. /.../ V zalogi imamo vsega skupaj nekako vagon suhih hrušk in češpelj. Toliko se nam je posrečilo nastrgati s cele dežele!«⁶⁷⁴

Aprovizacijski urad, ki mu je bila ob ustanovitvi dodeljena skrb za aprovizacijo revnejših slojev, je imel leta 1918 že okrog 100 zaposlenih, skrbel pa je za skoraj 20.000 prebivalcev – tretjino mestnega prebivalstva ...⁶⁷⁵ Trudil se je po najboljših močeh, mdr. je na pobudo župana Ivana Tavčarja⁶⁷⁶ pri mestnem knjigovodstvu ustanovil fond »prehrana revnih slojev«, od katerega so najrevnejši prebivalci mesta dvakrat na mesec brezplačno prejeli določena živila, vendar je zapadal v vedno večjo stisko, ostajal je osamljen in izoliran: »Pisarimo, brzozavimo in kričimo, ali slavna centrala v Plankengasse nas ne vidi vredne niti odgovora! Obrnili smo se do deželne vlade, ki se je končno odločila ter poslala na Dunaj jokav telegram. Ali mislite, da urad sploh odgovori?«⁶⁷⁷

Ker mestna aprovizacija zalog ni imela, promet z okolico pa je bil čedalje bolj moten, je mesto skoraj ostalo brez masti, mleka, mesa, krompirja ... Odraž dejanskega stanja je bila ljubljanska tržnica: »Danes je bilo na prodaj lipovo cvetje, drugega skoraj nič.«⁶⁷⁸ In: »Danes še peteršilja ni bilo na trgu. Ženi od shujšanja prstan uhaja s prsta.«⁶⁷⁹ Ter: »Na ljubljanskem trgu je sedaj velika borba. Kadar prinese kaka prodajalka kaj živil, jo hipoma obsujejo; vsakdo bi rad kupil. Dobi se že malo živil. Vojaki prihajajo z vozmi na trg in pokupijo vse.«⁶⁸⁰ Seveda Ljubljančanov ni pestilo le pomanjkanje, temveč huda draginja: »Draginja narašča od dne do dne.«⁶⁸¹

673 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

674 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

675 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

676 Tavčar je bil ljubljanski župan v letih 1912–21. – Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 128.

677 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

678 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 163, 2. 7. 1917.

679 Milčinski, *Dnevnik*, str. 232.

680 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154

681 *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305.

In kot se je v začetku leta napovedovalo, se je leto 1918 izkazalo za leto bede, živilske nakaznice so vse bolj izgubljale svoj pomen, čeprav naj bi bil posameznik na teden upravičen do 750 gramov moke, 30 gramov masti ter 550 gramov krompirja in do 750 gramov sladkorja na mesec.⁶⁸² Vse bolj je cvetela trgovina »na črno«, ki za večino zaradi zelo visokih cen ni bila pravi naslov. Ljubljana se je soočila z lakoto.⁶⁸³ Ljudje so postajali vse bolj nemirni, začele so se demonstracije.⁶⁸⁴ Marca 1918 so pred deželno vlado demonstrirale žene železničarjev, ki so zahtevale izboljšanje sistema prehrane, 24. aprila 1918 pa je v mestu prišlo do zelo hudih izgrediv, ki so trajali tri dni. Sprožile so jih po večini ženske, ki se jih je zaradi pomanjkanja in lačnih otrok polotil obup. Od mesta jim je uspelo dobiti zadnje zaloge testenin, nekaj marmelade in cikoriije ter suhih hrušk.⁶⁸⁵ Ko so orožniki s pomočjo vojske demonstracije zadušili, so ocenili škodo, ki je bila precejšnja: poškodovani so bili kavarni Union in Kazina, poslopje Ljubljanske kreditne banke in mestne aprovizacije.⁶⁸⁶ Mestni možje so otopeli menili: »Kdor išče krivcev, da se ničesar tu več ne dobi, naj se obrne na Dunaj in Budimpešto, tam jih gotovo najde.«⁶⁸⁷ Naj prvi del prispevka zaključim s povednim navedkom iz dnevnika Milčinskega, zapisanim novembra 1918: »Za kupit se ne dobi ničesar, niti lasnice. /.../. Zadnjih 14 dni nismo na krušne karte dobili nič moke.«⁶⁸⁸

KAJ IN KAKO KUHATI?

Preskrba, ki je tudi v času vojne po večini⁶⁸⁹ ostajala ženska domena, je gospodinje soočila z zelo visokimi cenami, pomanjkanjem in odsotnostjo določenih živil. Stiska je po eni strani sprožila uživanje hrane, ki ni bila povsem običajna; da bi omilili občutek lakote, so ljudje v veliki meri uživali hrano z malo oziroma povsem nehranljivimi

682 Himmelreich, *Prva svetovna vojna v dokumentih*, str. 5.

683 Na tem mestu bi podala komentar Milka Brezigarja iz leta 1918: »Naravno je, da so one pokrajine najbolj trpele, ki so bile neposredno za fronto, oziroma po katerih so se bili krvavi boji. Najbolj prizadeti sta Koroška in Kranjska, najmanj Štajerska.« – Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, str. 70.

684 Nemiri, ki jih je sprožila lakota, so se v Nemčiji začeli že poleti 1916: »Ženske in mladina so zahtevali kruh, plenili pekarnice in se borili s policisti.« – Watson, *Ring of Steel*, str. 331.

685 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 193, 194.

686 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76: Zapisnik javne nujne izredne seje občinskega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1918:

687 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76: Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 19. 2. 1918.

688 Milčinski, *Dnevnik*, str. 315.

689 Selišnikova piše, da so morali tudi moški uporabiti svoje spretnosti za iskanje (poceni) živil (Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188), kar ilustrira naslednji navedek: »In gospodje, ki se prej niso brigali za domače gospodinjstvo in gospodarstvo, so se zdaj skrbno obveščali, kje se da dobiti moka, sladkor, mast ... in kam je treba iti po nakaznice za to ali drugo blago.« – Milčinski, *Dnevnik*, str. 8.

snovmi. Po drugi strani pa je stiska sprožila proizvodnjo nadomestnih živil, ki so do neke mere olajšala pomanjkanje osnovnih živil.⁶⁹⁰ Zgolj kot zanimivost naj navedem, da je bilo v Nemčiji ob koncu vojne naprodaj več kot 11.000 nadomestkov, med katerimi je bilo 837 različnih tipov nadomestkov klobas.⁶⁹¹

Gospodinje so se znašle v težkem položaju: kaj in kako kuhati?! Njihovega težkega položaja so se zavedali tudi uredniki časopisja, ki so bolj ali manj spretno manevriranje med pomanjkanjem, draginjo in zdravjem družinskih članov imenovali kar umetnost:

»Znati je treba posebno sedaj dobro in umno gospodinjiti. In vojska je naučila že marsikatero gospodinjico štediti. Varčevanje z živili je sedaj dolžnost nas vseh, ne samo zato, ker so živila draga, ampak tudi zato, ker nam jih primanjkuje. /.../ Kuhati in zadovoljiti družino, posebno, ako šteje mnogo glav, je pa dandanes res prava umetnost. To veste najbolj matere same! Da ostane močni, je treba preskrbeti telesu potrebnih hranilnih snovi.«⁶⁹²

Iz virov je razvidna predvsem stiska zaradi pomanjkanja moke in kruha kot osnovnega in najpomembnejšega živila za širši krog ljudi:

»Čeravno se kruh in moka v gotovih mejah lahko nadomesti z drugimi živili, je vendar za prehranitev neizogibno potrebna. Premožnejši lahko nadomeste moko glede hranilnih snovi, z zelenjavo in mesom. Drugače je pa pri delavcu. Njegovo glavno živilo so žganci, kruh, močnik. Torej le moka je treba.«⁶⁹³

Ko je stopila v veljavo cesarjeva naredba, ki je dovoljevala peko kruha iz največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral vsebovati krompirjevo, ječmenovo ali koruzno moko, je *Slovenski narod* sporočil, da je za mešanje najboljša krompirjeva moka in da na Dunaju izdelujejo kruh tudi samo iz te moke.⁶⁹⁴ Hkrati pa so občila Ljubljancane, ki niso bili navajeni niti na koruzno moko, poskušala prepričati o njeni uporabnosti:

»Koruzna moka. Sedaj, ko nam primanjkuje pšenične in ržene moke, nam je šele dobrodošla koruzna moka, medtem ko smo jo prej nekako prezirali in uporabljali koruzo le bolj za živino. Toda koruzna moka ima v sebi prav mnogo redilnih snovi in se morda vsaj zdaj naučimo bolje upoštevati jo. /.../ Sedaj je čas, da se navadimo polente in koruznih žgancev, ki so s surovim maslom zabeljeni naravnost izvrstni. Ker je kruh iz same koruzne moke težko speči – tak kruh namreč kar leze narazen in se skoraj nič ne vzdigne, – naj bi kuhale

690 Makarovič, *Prehrana na Slovenskem*, str. 161; Godina Golja, *Recepti in napotki*, str. 67.

691 Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

692 Zemljanova, *Gospodinja v vojnem času*.

693 Prav tam.

694 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

gospodinje pogostokrat polento in koruzne žgance, ki dajo z mlekom uživani, izvrsten zajutrek ali večerjo.«⁶⁹⁵

Ker so bile zaloge koruzne moke, ki ni bila racionirana, konec leta 1915 že izčrpane, so se morale gospodinje znajti drugače. Pri tem so jim pomagali številni in raznorazni recepti, kako peči kruh. Izkazalo se je, da krušnega testa niso pripravljali samo iz moke, tej so dodajali tako zmlete stročnice kot tudi kostanj.⁶⁹⁶ *Domoljub* je priporočil kruh, pečen iz 50 odstotkov ržene in 30 odstotkov ječmenove moke ter 20 odstotkov naribanega surovega krompirja. Znan je tudi recept, ki gospodinjam celo svetuje, naj kruh spečejo iz ržene in želodove moke.⁶⁹⁷

Pomanjkanje moke so poskušali omiliti s krompirjem, ki je v marsikateri družini postal glavno živilo, pri čemer so opozarjali, da je hranilna vrednost krompirja sicer precejšnja, a če bi torišče prehrane človek postavljaj zgolj nanj, bi sčasoma opešal. Zato so priporočali, da se ga uživa z mlekom, sirom, maslom, slanino, mesom,⁶⁹⁸ seveda tudi s stročnicami in zelenjavo: »V koščih ali cel (v oblicah) je težko prebavljiv. Jako dober je krompirjev pire. (Krompir se skuha v koscih, ali še bolje v oblicah, se olupí, dobro zmečka, zalije z mlekom, da je kakor kaša in zabeli.) Dobra jo tudi krompirjeva juha, guljaž iz krompirja.«⁶⁹⁹ V časopisih so bili objavljeni številni recepti z zelenjavo, ki je pridobila celo status samostojne jedi, na primer zelenjavna žolca, zelenjavni golaž in druge jedi.

Kljub spodbudam, naj ljudje jedo malo in zdravo, so ljudje v vojni posegli po živilih, ki v obdobju miru niso bili na jedilnikih, na primer mesu odsluženih vojaških konj in tudi mesu mačk in psov, ki so ga »pripravljali v omakah ali kot sekanico, njegov izvor so skušali prikriti z različnimi dodatki.«⁷⁰⁰ Prebivalce so občila spodbujala k nabiranju in pripravi divjih rastlin in njihovih plodov: gob, kostanja, preslice ... Jedila, ki vsebujejo ta živila, najdemo tudi v knjigi *Varčna kuharica: zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*, ki jo je napisala Marija Remec, saj je menila, da draginja in pomanjkanje zahtevata novo, časom primerno kuharsko knjigo. Prepričana je bila, da ji je v knjigi uspelo združiti vse zahteve skromne kuhinje, »naj si bo glede štedljivosti, pa tudi glede okusa; strogo pa smo se ogibali dajati navodila za razkošje in potrato«. Skrbna avtorica je vse recepte, preden so si zaslužili zapis v knjigi, večkrat preizkusila, saj je želela, da so vsa jedila kljub skromnosti okusna,

695 *Tedenske slike*, 24. 3. 1915, str. 8, Gospodinjstvo.

696 Godina Golja, Recepti in napotki, str. 71.

697 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35. Watson piše, da ob pomanjkanju moke za pripravo kruha niso uporabljali le koruze, kostanja, graha, soje in otrobov, temveč tudi deteljo. – Watson, *Ring of Steel*, str. 335.

698 Zemljanova, Gospodinja v vojnem času.

699 Zemljanova, Za naše gospodinje.

700 Godina Golja, Recepti in napotki, str. 67.

»da se lahko postavijo na vsako, tudi imenitno mizo.«⁷⁰¹ Remčeva je poudarila, da je ob pisanju receptov pazila, da so navedeni obroki zdravi in ljudem nudijo vse potrebne snovi za vitalno življenje. V knjigi je zaslediti recepte, ki svetujejo uporabo tako pesnega in kolerabnega perja ter regrata kot tudi kopriv in kislice. V receptu za t. i. alelujo avtorica olupke bele repe spremeni v mikavno prikuho:

»O olupke oprane bele repe posuši nad ognjiščem. Posušene shrani na suhem; ko jih rabiš, jih namakaj en dan v mrzli vodi ter jih skuhaj do mehkega. Kuhane odcedi in dobro seseklaj. Naredi svetlorumeno prežganje, prideni drobno zrezane čebule, zelenega peteršilja in sesekljane olupke ter zalij /.../, pridaj še malo popra, pusti prevreti in daj kot prikuho na mizo.«⁷⁰²

Vojna in pomanjkanje nista prinesla le novih receptov, temveč tudi živila, ki pred vojno niso bila širše poznana in, kot že omenjeno, razne živilske nadomestke. Namesto dragega olja, ki ga je zelo primanjkovalo, so svetovali uporabo nadomestka iz morskega maha:

»Morski ali irski mah je rastlina, ki raste ob morju. Irci jo uživajo kot živilo, v zdravilski vedi se uporablja proti jetiki, kašlju, katarju /.../. Rastlina se kuha na vodi, dokler se ne zgosti, da je kakor olje. Tedaj ima barvo in okus ricinovega olja; spominja pa tudi na kuhane otrobe. Ako se še parkrat precedi in prevre z nekaj zrn janeža in limonovo lupinico, dobi okus in barvo pravega olja. S tem začinjena solata se ne razloči od solate, napravljene z oljem. Škoda je samo, da se ne drži dolgo. Treba bi bilo napravljati vsakih par dni sveže olje. Ko postoji, se naredi gosta žolica, ki se razpusti, če pride na toplo.«⁷⁰³

V časopisju so zaradi hudega pomanjkanja masti priporočali nakup danskega surovega masla,⁷⁰⁴ svetovali pa so tudi uživanje nizozemskega oslajenega kondenziranega mleka, ki je bilo zaradi devetih odstotkov maščob primerno živilo tako za otroke kot tudi bolnike. Maja Godina Golja piše, da so ga zato »nekaj razdelili otroškim zavetiščem, društvom in bolnišnicam, nekaj pa ga je bilo v prosti prodaji pri trgovcih.«⁷⁰⁵ Tudi nakup jajc je bil pravi podvig, bila so draga in kljub temu jih je bilo težko dobiti, saj so jih v splošnem pomanjkanju rejci perutnine raje in več porabili zase: »Na trgu nič jajc, jih ženske skrivajo, niso zadovoljne s ceno.«⁷⁰⁶ Kar sam od sebe se je ponujal jajčni nadomestek, imenovan doterol, ki je dajal barvo in okus pravih jajc. »Mestne gospodinje pravijo, da so cmoki in rezanci še bolj

701 Remec, *Varčna kuharica*, str. 3.

702 Prav tam, str. 36.

703 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541.

704 Godina Golja, *Recepti in napatki*, str. 70.

705 Prav tam.

706 Milčinski, *Dnevnik*, str. 43.

okusni z doterolom.« Ker pa so bolnikom svetovali uporabo pravih jajc, je časopisje kmečke gospodinje pozivalo k prodaji, pri čemer jim je obljubljalo lep dobiček.⁷⁰⁷

Da bi imele gospodinje sploh kaj dati v lonec, so oblasti spodbujale obdelavo vrtov, njiv in parkov širom mesta, tudi »ob sodišču 4 krat toliko kakor prvo leto, za sodiščem vsa ledina, pod Tivoli ves obronek pod baldahinom in višji deli ob progi«. ⁷⁰⁸ Seveda so bili Ljubljančani deležni nasvetov in usposabljanja na tečajih, saj mnogi niso bili večji kmetovalci. Spodbude in pomoči so bili deležni tudi glede reje malih živali, ki je značilna za mesta v času vojn,⁷⁰⁹ tudi za Ljubljano, v kateri so bili priljubljeni predvsem zajci in kokoši. Značilno za vojno je tudi romanje z nahrbtniki po živež na deželo: »Nekatere družine so že mesece brez mleka. Meščani hodijo ob nedeljah in tudi ob delavnikih opremljeni z nahrbtniki na kmete, prosjačit moke, mleka, krompirja in drugih živil, a za denar ne dobe ničesar, le kdor prinese tobaka, sladkorja, kave, kaj odnese.«⁷¹⁰ Ko je minister za prehrano prepovedal prosto trgovino, je bilo živila dovoljeno kupovati samo preko javne aprovizacije, kar je pomenilo, da tudi nahrbtništvo ni bilo več dovoljeno. To je sprožilo hude proteste, ki sta se jim pridružila celo MOL in APOD, ki sta menila, da si vsaj nekateri Ljubljančani na ta način lahko pomagajo sami:

»Pomisliti je, da bo mesa vedno manj, vedno manj masti in da pride do katastrofe, če se zapre mestnemu prebivalstvu pot do pridelkov, ki si jih sme kmetovalec pridržati za sebe. Zato se pridružuje mestna občina energičnemu protestu aprovizačnega odseka proti strogi izvedbi ukaza ministra Paula glede prometa živil v nahrbtnikih. Pač smo proti vtihotapljanju po prekupcih in navijakih cen, vsakemu pa naj se prepusti, da si po možnosti preskrbi živil pri znancih na kmetih.«⁷¹¹

Ker Ljubljana v teh protestih ni bila osamljena, je bilo romanje na deželo iz-zveto iz odloka, se pravi dovoljeno za vse, ki so si preskrbeli dovolilnice oziroma propustnice, pri čemer nakupljeno blago ni smelo presehati 20 kilogramov.⁷¹²

Ko je vojna izčrpala tudi podeželje, je bilo večinoma mogoče živeti samo še od črnega trga: »Živimo ob kontrabantu iz Reke. Ženske se obrtoma pečajo s tem. Imajo posebna spodnja krila iz samih dolgih žepov, kakor klobase. /.../. Tudi na sodišču se mirno razpravlja o kontrabantu kot načinu trgovine in občina potrja, da je zadovoljna, da ima kontrabantarje.«⁷¹³

707 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541, Za naše gospodinje.

708 Milčinski, *Dnevnik*, str. 169.

709 O vojnih vrtovih in reji malih živali v Nemčiji in Avstriji Watson, *Ring of Steel*, str. 337.

710 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 162 (30. 5. 1917).

711 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 17. 9. 1918:

712 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 48.

713 Milčinski, *Dnevnik*, str. 305.

Pomanjkanje pa ni sprožilo samo prekupčevanja, temveč tudi ponarejanje živil: »V moko so prekupčevalci mešali graščico, plevel in celo mavec.«⁷¹⁴ Nič drugače ni bilo na Dunaju, kjer so v »kavi s sladkorjem« kot glavno sestavino našli pesek.⁷¹⁵

POSLEDICE NEZADOSTNE PREHRANE

Prebivalci srednje Evrope so si v času vojne delili isto usodo. Pomanjkanje in lakota sta negativno vplivala na njihovo zdravje. Hujšanju (»Kako smo shujšali. /.../. Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov«⁷¹⁶) je sledila oslabeledost in neodpornost organizma za razne bolezni. V Ljubljani je splošna umrljivost leta 1918 narasla na 18'1 promilov, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14'9 promilov. Tako kot v tujini so tudi doma najbolj grozile pljučne bolezni. V zadnjih letih vojne je tuberkuloza presešla vse druge bolezni po svojih žrtvah; umrlo je 161 Ljubljčanov,⁷¹⁷ kar pomeni, da je od vseh umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.⁷¹⁸

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo hitro padati. Leta 1915 so zabeležili 993 živorojenih otrok, leta 1916 953, leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojenih otrok na 1000 prebivalcev, neznoten. Slaba prehrana se je odražala predvsem pri ranljivejših skupinah, na primer otrocih in mladostnikih. S padanjem in nizkim številom rojstev je hkrati naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je v starosti enega meseca umrlo 79 otrok, v prvem letu starosti 167 otrok, otrok, starih do pet let, 262, otrok v starosti od 5–15 let pa 91. Mestni fizik je v poročilu za glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano, ki je oslabilo odpornost in postala usodna za otroško telo.⁷¹⁹ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice verjetno

714 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 48.

715 Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

716 Milčinski, *Dnevnik*, str. 212.

717 Leta 1916 je za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljčanov. – SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916.

718 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, šk. 119. knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

719 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, šk. 119. knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918. Zaradi slabe preskrbe Trsta so bili tamkajšnji otroci še bolj na udaru bolezni, vendar, kot piše Nadliškova: »Končno so se srečnejši kraji oglasili, da sprejmejo na hrano otroke iz Istre, iz Trsta in s Krasa. Tudi jaz sem peljala svojega najmlajšega sinka Nenada, o katerem je dejal zdravnik, da bo podlegel, ako ne dobi izdatnejše hrane. Pripeljala sem ga z drugimi svetoivanskimi šolskimi otroki mimo Zagreba v Varaždin. Kakšna razlika! Tu niso nič vedeli o grozotah vojne, o bombah in

nosila celo življenje. Neki münchenski zdravnik je namreč ugotovil, da so bili otroci pred vojno 2–3 centimetre višji in 2–3,5 kilogramov težji. V času vojne so dunajski fantje, stari od dvanajst do štirinajst let, zgledali kot bolehnih osem- do desetletniki ...⁷²⁰

ZAKLJUČEK

Gospodarske priprave na veliko vojno so se v vseh državah in na vseh ravneh izkazale za prepočasne, premalo aktivne, nefleksibilne, skratka nezadostne, zato lahko prvo svetovno vojno označimo za prelomnico »v pojmovanju omejenega oziroma totalnega bojevanja ali drugače rečeno starega in modernega načina vojskovanja.«⁷²¹ Tudi na primeru mesta Ljubljana ni bilo dosti drugače. Prebivalci so bili ne le zaradi druginje, temveč tudi zaradi pomanjkanja določenih živil primorani k varčevanju in vsaj delno spremenjenemu, skromnejšemu načinu prehranjevanja že pred letom 1914. Po uvedbi vojnega gospodarstva je položaj v Ljubljani ostajal nestabilen, omejitvam v preskrbi je kmalu sledila še večja druginja in najprej pomanjkanje osnovnega živila takratnega časa: moke oziroma kruha, ki sta bila tudi prva racionirana – vendar šele po osmih mesecih! Kmalu je sledilo pomanjkanje in racioniranje ostalih pomembnih živil. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja so dnevni obroki racioniranih živil nezadržno padali, sledilo je nižanje življenjskega standarda in pogrezanje v pomanjkanje, lakoto in bolezen. Ljubljana in Ljubljančani so ostali osamljeni in prepuščeni sami sebi ter lastni iznajdljivosti, vendar solidarnost kljub temu ni zamrla. Prebivalci mesta so veliko darovali za prehrano revnejših slojev, predvsem za družine padlih vojakov, begunce, pa tudi za vojsko. V veliki vojni se je namreč od prav vsakega civilista pričakovalo, da bo po svojih najboljših močeh pomagal tistim, ki so svoja življenja tvegali za domovino. Da so se Ljubljančani tega držali, kažejo zahvale v dnevnem časopisju, ndr. v *Slovencu* 2. avgusta 1915, ko se je mestu, ki je darovalo 7000 vreč za vojake ob Soči, zahvalil armadni poveljnik Svetozar Borojević.

Če se na koncu navežem na Krašovčeve besede z začetka prispevka, lahko potrdim, da se je vsepovsod in ves čas prisotna misel na hrano jasno manifestirala v najpogostejših pogovorih Ljubljančanov, ki so se vrteli okrog iskanja in priprave živil: »Ljudje ne govore o vojni, le o živilih in kako bodo prebili zimo.«⁷²²

---

zrakoplovih, o pomanjkanju in gladu. Kakor da smo prišli v drug svet. Bel kruh, obilo mesa, klobas, pečenke, z eno besedo vsega, o čemer smo mogli mi siromaki samo še sanjati. Videli smo, jedli smo, a verjeti nismo mogli, da je vse to res, da more biti taka razlika med državljani iste države. /.../. Sinka sem pustila v Varaždinu, kjer se mu je dobro godilo in si je kmalu opomogel.« – Nadlišek, *Na obali*, str. 336, 337.

720 Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

721 Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 63.

722 Milčinski, *Dnevnik*, str. 203.

